

E. BÁRTFAI LÁSZLÓ (1954) Budapest

E. BÁRTFAI LÁSZLÓ

Csendet kérek! – az elrendelt hallgatás alapesete

Aki hangosan biztosítja a csendet, az maga is zajt csinál.

Mészöly Miklós: *Saulus* (1968)

Ugyanaz a tárgyragos főnév más-más igével egyaránt lehet eredménytárgy, iránytárgy és utótárgy. A három fogalom példákkal szemléltetve: *sört főz, sört iszik, sört csapol/nyit*. A meghatározás alapjául szolgáló klasszifikátor különböző megfogalmazásokban az, hogy a tárgy maga létezett-e a cselekvés megkezdése előtt vagy sem. Az eredménytárgy azt nevezi meg, amit a cselekvés hoz létre, az iránytárgy azt nevezi meg, amire a cselekvés irányul – amit megváltoztat, érintetlenül hagy vagy elpusztít –, míg az utótárgy azt nevezi meg, amit a cselekvés sem nem eredményez, sem nem alakít, csak hozzáférhetővé vagy használhatóvá tesz.¹ Jelen esetben: *Csendet terem, Megtöri a csendet, Csendet tart*. A *Csendet kér* e tárgytipusok egyikébe sem sorolható egyértelműen. Kimondása nem feltétlenül eredményez csendet, nem irányulhat arra, ami nincs (csendet akkor kérnek, ha zaj van), és ami nincs, az hozzáférhetővé vagy használhatóvá sem tehető. A csendet bárki megtörheti, akár egy mordulással is, csendet is sokan kérnek, de csendet csak az teremthet, illetve tarthat, aki – jogosultként vagy jogosulatlanként – képes kikényszeríteni, akár annak kimondásával, hogy *Csendet kérek!* A vármegyei igazgatás korában csendet ('rend') a csendbiztos és csendlegényei, majd 1882-től a csendőr teremtett, mostanság az önkormányzat feladatai közé tartozik. Olykor még segédeszközt is igénybe vehet, akit ez megillet: Magyarországon a bíró rendfenntartó kalapácsot, a parlament elnöke csengőt használ, a házastársak pedig a kezük ügyébe eső tárgyakat.

A *Csendet kérek!* és hasonló szerepet betöltő társai szabványos mondatok vagy mondatzavak. A magyar nyelvhasználók e szavak kimondásával kérnek vagy parancsolnak csendet. John R. Searle megkülönböztette egymástól az illokúciós aktus tartalmát és erejét (vagy másképpen: típusát). Szemléltetésül a következő megnyilvánulásokat választottam: *Légy szíves, maradj csendben! – Nem maradnál csendben? – Csendben fogsz maradni*. A felsorolt kijelentések közősek abban, hogy mindegyik kifejezi azt az állítást, hogy „csendben maradsz”, de abban különböznek egymástól, hogy az első kérdés, a második kérdés, a harmadik pedig előrejelzés. (Másként fogalmazva: propozicionális tartalmuk azonos, de illokúciós erejük eltérő.) Searle az illokúciós aktus szerkezetét $F(p)$ -ként írta le, ahol F az illokúciós erő (*illocutionary force*), p pedig a propozíciós tartalom (*propositional content*).² A *Pszt!* vagy *Csitt!* mondatzó esetében azonban egybeesik típus és tartalom, tagolatlan egységüket csak az elemző láttatja szerkezetként. A kérdés, utasítás vagy parancs rendszerint felszólítás alakját ölti, de kérdésként megfogalmazott, közvetett beszédaktusként (*indirect speech act*) is megfogalmazható: *Nem maradnál csendben?* Még olyan nyelvi megnyilvánulások is szóba jöhetnek, amelyek lexikai jelentéséből ez egyáltalán nem következik. A pragmatikai jelentés kérdéskörébe utalható az a burkolt felszólításként működő kérdő mondat is, amelyet a természetrajz tanára tett fel az óra vége előtt öt perccel a zsbongó osztályban: – „Mi az? – Nagy csönd lett erre. Halálos csönd” (Molnár Ferenc, *A Pál-utcai fiúk*, 1906).

A szavakkal elrendelt hallgatásnak fokozatai vannak, sorrendjük a faragatlan durvaságtól az udvarias, sőt a bizalmasan meghitt felé haladva valahogyan így alakul: *Kuss(olj)!, Csiba!, Ne ugass!, Pofa be!, Fogd be (már) a szád!, Csend(et)!, Csend legyen!, Hallgass!, Ne beszélj!, Maradj csendben!, Csendet kérek!, Hallga!, Ss! ~ Ssz!, Pisz! ~ Pssz! ~ Pszt!, Csitt!* – és még annyi más. Kelemen József az elhallgatást, csendet parancsoló, illetve kérő mondatzókat is egybegyűjtötte. Felgyűjtött példáit ugyan hozzávetőleg ő is a durvaság foka szerint rendezte, de csak a mondat-, illetve indulatszókat csoportosította.³ Az eltelt csaknem ötven esztendő során a köznyelv sokat változott, számos, már akkoriban elavulófélben lévő tájnyelvi szó (*Csiba!, Ha!, Kusti!*) csaknem teljesen kikopott a haszná-

latból. A *Kuss!* ma is különösen durvának számít, de azt kevesen tudják, hogy eredetileg kutyát próbáltak kimondásával lecsendesíteni. Tabák András *Villámfény* (1963) című elbeszélésében a házigazda még így hallgattatta el az acsarkodó kutyát: „Kuss, Rex!” A francia *coucher* 'lefekszik' ige felszólító módú alakja a 18. század derekán a német közvetítésével került a magyarba, kimondásával eredetileg vadász kutyát akartak fekvésre és nesztelenségre, azaz lapításra bírni. A *Kusti!* (1809) a *kusch dich* bajor-osztrák ejtőváltózatára vezethető vissza, míg a szintén avult *Csiba!* (1794) eleinte kizárólag állatúzó, kutyakergető mondatszóként volt használatban.⁴ A *Kuss!* (*Kusti!*) felszólításnak – ha embernek címzik – a *Csiba!*, *Ne ugass!*, *Pofa be!* a szemantikai párja. Nem szorul bizonyításra, hogy ez utóbbi kifejezések AZ EMBER ÁLLAT kognitív metafora hatókörébe vonhatók.

A hallgatást elrendelő kifejezések készletéből a beszélők a címzett életkora szerint is választhatnak. Világszerte ismert jelenség, hogy a felnőttek másként beszélnek a kisdedekhez, mint egymáshoz. A dajkanyelvnek számos fonológiai és grammatikai sajátossága van, és szókincse is különleges.⁵ Egyik jellegzetessége, hogy a szülők gügyögnek a gagyogó kisgyerekeknek, és csücsörítve mondják: *csi-csitt*, *csicsija-babája*, *csicsikál*, *hajcsi*, *kukucs*, *ácsi*, *csüccs* stb. Az évek múlásával a *Csitt*, *kicsim!* nyugtató szavakat felváltja a *Hallgass már, te komisz kölyök!* fenyegetés. Az izgó-mozgó gyerekeknek kemény megpróbáltatás, hogy hosszú percek, keserves órák át csendben kell maradniuk. Az önuralomra már képes kiskamaszok a felnőttek társaságában mégsem szólalhattak meg. A magyar közmondás szerint *Gyerekek hallgass a neve*. A beszéd-hallgatás nemek szerinti megoszlása évezredek át hasonlóképpen egyoldalú képet mutatott. Aiasz, a trójai háborúban őt ért méltánytalanság miatt megtévelyodott hős Szophoklész tragédiájában a már akkoriban is elcsépelet mondókéval hallgattatta el hitvesét, Tekmésszát, aki meg akarta akadályozni abban, hogy az éjszaka közepén álmából felriadva vezértársai helyett az alvó nyáját mészárolja le: „Ó, asszony, asszonyoknak díszé a hallgatás” (Kerényi Grácia fordítása). Hozzávetőleg ötszáz esztendővel később Pál apostol Timóteushoz írott első levelében kérlelhetetlen egyértelműséggel vázolta fel a nők kívánatos társadalmi helyzetét: „Az asszony csendben, engedelmes lélekkel hallgassa a tanítást. Nem engedem, hogy az asszony tanítson, sem azt, hogy a férfin uralkodjék, hanem maradjon csendben” (1Tim 2,11–12).

A *Hallgass a neve valakinek* állandósult szókapcsolat a *Gyerekek / Asszonynak hallgass a neve* ikerközmondásból fakad. A 'nincs joga szólni, véleményt nyilvánítani' jelentést gyakran világítják meg Jókai Mór *Rab Ráby* (1879) című regényének egyik részletével. Az öreg Ábrahám így förmedt rá két fiára: „Titeket nem kérdezett a tekintetes törvényszék; a ti nevetek »hallgass!«. Kitakarodjatok innen mindjárt!” A *Halgas(s)* családnév 1522-től tűnik fel írott forrásokban, és a középmagyar korban (1526–1772), főként az északi vármegyékben, több ízben (1568, 1593, 1599, 1600, 1620, 1635, 1720) szerepel okiratokban.⁶ A *Halgas(s)* nevet viselő egyének nem azért kapták a nevüket, mert hallgattak, hanem azért, mert minduntalan csendre intettek másokat. *Hallgass!* – ez volt a szavajárásuk. E nevet „előbb ragadványnévként használja a közösség, később azonban családnévvé is alakulhat”.⁷ N. Fodor János további példái a gyaníthatóan szavajárási eredetű családnévekre: *Akar*, *Aszongya*, *Bezzeg*, *Hallja*, *Megállj*, *Mondok*, *Nosza*, *Talán*. A kételemű névrendszer Magyarországon a 15. századtól a főrendek köréből terjedt lefelé, az alacsonyabb társadalmi állású csoportok felé. A *Halgas(s)* családnév első viselői nem az előkelők közül kerültek ki, mert a 16–17. században azoknak már volt családnévük, amúgy sem a szavajárásokról nevezték el őket, és nem kellett mind-egyre azt ismételtetniük, hogy *Hallgass!* Ezzel szemben a *Hallgató* (1625), a *Csendes* (1475), a *Halk* (1449), a *Kakuszi* ('hallgatag', 1720), a *Vesztég* (1596) beszédmód- vagy jellemnevek. Első viselőik valóban azért kapták a nevüket, mert kevés beszédű, szótlan emberek voltak.⁸

Van egy kártyajáték, amely már a nevével csendre int. A napóleoni háborúkat lezáró, 1814. szeptember közepétől 1815. június 9-ig tartó bécsi kongresszust a kortársak „táncoló kongresszusnak” nevezték, és a véget nem érő szórakozások sorából a kártyapartik sem maradhattak el. Az addig jószerével csak Nagy-Britannia és Írország Egyesült Királyságában ismert *whist* ('csitt!', 'pszt!') ekkortól terjedt el a kontinensen.⁹ Tíz év múlva, 1824-ben jelent meg Pozsonyban az első magyar kártyakönyv, melyben az ismeretlen Hazafi a *Csitt Játék* szabályait ismertette.¹⁰ Az egyszerű ütések kártyajátékot négy személy játssza 52 lapos francia sorozatjelű kártyával. A párokat alkotó, egymással szemben ülő játékosokat rendszerint az égtájak nevével jelölik. Mindkét párnak az a célja, hogy a lehetséges tizenhárom ütésből legalább hetet megszerezzen. A játék csendben zajlik, a párok nem beszélhetik meg a követendő játékmódot, és a hagyományos változatban licitálás sincs.¹¹

A táblabírák korában a whist – a tarokk, a preferánsz és a dominó mellett – az úri társaság egyik kedvelt időtöltésévé vált Magyarországon. A kiszámíthatatlan szerencsejátékokkal szemben szám-talan szépirodalmi műben képviseli a józan kiszámíthatóságot. Alekszandr Szergejevics Puskin *A pikk dáma* (1833) című elbeszélésében alkalmi ellentéte a fáraó. A tábornokok és titkos tanácsosok félbehagyták a whistet, amikor a fiatal katona-mérnök, Hermann, egy orosz lett német fia a harmadik este is megjelent a hosszú kártyaasztalnál, hogy hatalmas összeget tegyen fel egyetlen kártyalapra. Arany László verses regényében a ferblit állította szembe a whisttel. Az európai körutazásáról a Tiszazugba hazatért Hübele Balázs a részeg magyar valóságból kijózanodva Angliába vágyott vissza. Eszébe ötlöttek „Az illatos teák, csendeske whistek, / Beszédes ajkú, kedves, csacska missek” (*A délibábok hőse*, IV. 1871).

Mielőtt listába szedném a sikeres csendet kérés legfontosabb feltételeit, kizárom a vizsgáldás köréből azokat az eseteket, amelyeket nem a *Csendet kérek!* vagy részleges szinonimái kimondásával hajtanak végre. Az elhallgatást parancsoló kurta kifejezéseket sokszor kísérik kifejező mozdulatok, széles taglejtés vagy metsző szemvillanás, de a leggyakoribb a száj elé emelt mutatóujj. Kosztolányi Dezső *Aranyársarkány* (1925) című regényében az érettségig megbuktatott diákok egyike, miután megverték és megrugdosták a mennyiség- és természettan tanárát, részeg fővel így csendesítette társait: „Csitt, – mondta – csitt – és mutatóujját szája elé tette, jelentősen.” Máskor szavak sem kellene, elegendő egy néma mozdulat. Tanítás után a grundon üdvrivalgás követte az elnökválasztást, Boka „intett, hogy csönd legyen, mert beszélni akar”, Áts Feri is „csöndet intett” a Fűvészkerthben, amikor éljenzés tört ki annak hallatán, hogy hadat üzennek a labdaterület megszerzéséért (Molnár Ferenc, *A Pál-utcai fiúk*, 1906). A közép-európai barokk jámborság, népi vallásosság legismertebb alakját, Nepomuki Szent Jánost a legtöbbször papi ruhában, fején biréttal, jobb mutatóujját az ajkára téve ábrázolják. A 18. században a legtöbb új templomot az ő tiszteletére szentelték, szobra számos helyen tűnt fel folyók partján, hidakon, utak mentén, még lakóházak ablakfülkéiben is. János a prágai székesegyház fő vikáriusaként a cseh királyné gyónatóatyja volt. A legenda szerint a féltékeny és gyanakvó IV. Vencel mindhiába próbálta rábírní a gyónási titok elárulására. Megkínózták, majd kezét-lábát összekötve 1393. március 20-án a Károly hídról a Moldvába vetették. A csehek védőszentje nem általában a titoktartás, hanem a gyónási titok szentségére figyelmeztet, ami arról tanúskodik, hogy egy puszta mozdulat tárgyi vonatkozása is lehet szűkebb vagy tágabb. Székesfehérvárott, a Nepomuki Szent János-templom (avagy ciszterci Nagyboldogasszony-templom) kapuja felett egy zsoltáridézet olvasható: QUONIAM TACUI (*Mert hallgattam*).¹²

Harpokratész fogantatásáról és születéséről Plutarkhosz tudósított,¹³ Ízisz és Ozirisz béna, koraszülött sarját jobb keze mutatóujjával a szájában ábrázolták. Kultuszát Egyiptomból hurcolták be Görögországba, eredeti neve *Hr-pA-Xrd* volt, azaz: a gyermek Hórusz. A hallgatás és a titok istenének tartották, de alighanem tévedésből töltötte be ezt a magas tisztséget. A gyerekeknek szokása, hogy szopják az ujjukat – a gyermek hieroglifája is értelmezhető így –, bizonyára ezt a mozdulatot értették félre a hódító görögök Nagy Sándor korában. A száj elé emelt mutatóujjként értelmezték, ami arra utal, hogy akkoriban már ismerték és használták a csendre intésnek ezt a gesztusát. Ovidius az *Átváltozásokban* – neve említése nélkül – már úgy írt róla, mint „aki szót elnyom s ujjával csendre parancsol” (Devecseri Gábor fordítása). A Római Birodalomban is rendkívüli népszerűsége tett szert, terrakotta ábrázolásai, szobrai számos szentélyt ékesítettek, s mivel mágikus erőt tulajdonítottak neki, nyakba akasztható amulettként utazásaikra is magukkal vitték. Úgy tartották, hogy megvéd a tűzvészttől, illetve a krokodiltámadástól, kígyómarástól, skorpiócsípéstől, hiszen végül ő is megmenekedett ezektől a veszedelmektől, amikor anyja a Nílus deltájának papiruszmocsaraiban nevelte.

A birodalom legtávolabbi szegleteiben is feltűnt. Nagy-Britanniában, Silchester közelében, az egykori Calleva Atrebatum oppidum területén 2010-ben feltárt leletegyüttes egyik darabja egy részből készült Harpokratész-szobor, melynek egy szénszerpenyő lábaként a tűzeseteket kellett elhárítania. 2011-ben lengyel régészek Ciprus szigetén, Aphrodité városa, Paphosz közelében az 5–6. századból származó kis amulettet tártak fel a jobb kezét ajkához emelő Harpokratésszal, az érme másik oldalán egy 59 betűs, görög nyelvű palindrommal. Plutarkhosz szerint az egyiptomiak egy derékszögű háromszöghöz hasonlították a mindenséget, melynek magassága a férfiaságnak (Ozirisz), alapja a nőiségnek (Ízisz), átfogója pedig az ivadéknak (Hórusz) felel meg. Hóruszt sólyomként vagy sólyomfejű emberként ábrázolták, akit kiterjesztett szárnyú napkorong is jelképezhet. Mivel a Nap körforgását és megújulását irányítja, a hellének Apollónnal azonosították. Az alakvegyü-

lés a pogány korszakban természetesnek számított. Az isteni munkamegosztásban betöltött hasonló szerep hosszabb-rövidebb ideig egybecsírizelte a különböző panteonok alakjait. Harpokratészt összekapcsolták a kétszer született Dionüszossal, amikor pedig szárnyakat növesztettek neki, Erósz-Ámor-Cupido vált belőle, s mivel gyakran ábrázolták anyja, Ízisz ölében ülve, a gyermek Jézus előképének is tekintették. A számos magyar főúri ivadékot tanító és elszállásoló bolognai professzor, Achille Bocchi 1555-ben megjelent emblémakönyvében az amúgy szószátyár Hermész Giulio Bonasone metszetén Harpokratészként inti hallgatásra a hermetikus tanokba beavatásra vágyókat. Fején szárnyas kalapja, köpenyét heves, férfiasságát felfedő szél lobogtatja, jobb kezének mutatóujját a szája elé emeli, a bal kezében tartott hétágú gyertyatartó pedig az isteni jelenlétre utal, amit a szimbólum elnevezése is megerősít: *SILENTIO DEUM COLE (Hallgatással hódolj Istennek)*.¹⁴

Aleister Crowley *The Book of Thoth. A Short Essay on the Tarot of the Egyptians* című könyve 1944 márciusában mindössze kétszáz példányban (ebből tizenegy marokkói félbőr kötésben, merített papíron) jelent meg Londonban. A kötetet és a külön csomagban mellékelt okkultista tarokk kártya, a *Thoth tarot* nagy arkánium lapjait Lady Frieda Harris festette meg. A XX számmal és a héber sinner jelzett lapon a harsonát megfújó angyal és a sírból kikászálódó feltámadottak helyett Hórusz-Harpokratész látható zsenge gyermekként (fején az ifjúságra utaló trónörökös-fürttel, szája elé emelt ujjal) és meglelt férfiként (súlyomfejjel ülve trónusán, jobbában súlyomfejes, kettős végű szigonyt tartva), az ég istennője, Nut pedig a görög ábécé utolsó betűje, az ómega övezte fordított fénytojásként szolgál e kettős lény foglatatául. A lap neve az elkövetkező világkorszakra utalva – nem *Az ítélet*, hanem – *Az eón (aión)*. Crowley egykori személyi titkára, Israel Regardie kitaró ösztökélésére az amerikai Sandra Tabatha Cicero megfestette a *The Golden Dawn Magical Tarot* (1991) nagy arkánium lapjait, melyek közül *A bolond* nullával és a dolgok kezdetére utaló héber aleffel jelzett lapja üt el leginkább a megszokottól. A bolondot hagyományosan vándorként ábrázolták, botra akasztott tarisznyával a vállán, a háta mögött sündörgő, harapós kutyával. Alakja hol falusi félnőtásra, hol udvari bolondra, hol útszéli szemfényvesztőre, hol vásári mutatóványosra, hol cirkuszi bohócra emlékeztetett. Ezen a kártyalapon viszont egy meztelen gyermek látható, bal mutatóujja a szájában, markában egy farkas pórázával, míg jobb kezével egy rózsáért nyúl, hogy leszakítsa. A rózsza a római kori Ízisz- és Ozirisz-kultusz misztériumaiban kitüntetett szerepet játszott, aki evett Ízisz rózsáiból, megvilágosodott és új létre született.¹⁵

Max Weber töredékben maradt, hatalmas művének, a *Gazdaság és társadalom*nak alapfogalma a társadalmi cselekvés, amely „a cselekvő vagy a cselekvők által szándékolt értelme szerint *mások* viselkedésére van vonatkoztatva, és menetében mások viselkedéséhez igazodik”.¹⁶ Mindazok a természetes személyek, akik csendet kérnek vagy csendben maradnak, társadalmi cselekvést hajtanak végre, mégpedig attól függetlenül, hogy a tudatában vannak-e ennek. A csendet kérők szavakkal (is), a csendben maradók szavak nélkül teszik, amit tesznek. Nemcsak szótlanok, hanem csendesek is egyben. A *hallgat* és a *csendben van* ugyanis csak részleges szinonima, mert aki hallgat, éktelen zajt is csaphat, némán törhet-zúzhat. Mindkét fél cselekszik, az is, aki csak szavakat ejt ki, és az is, aki csak szót fogad. A tett és a szó szembeállítását nem új keletű. Jézus ezekkel a szavakkal szólott saját népéhez, de nem hittek benne, meg akarták kövezni: „ha nekem nem hisztek, higgyetek a tetteknek” (*si mihi non vultis credere, operibus credite* – Jn 10,38). Madách Imre *Az ember tragédiája* (1862) című drámai költeményében Lucifer így bátorította Évát, hogy szakítson gyümölcsöt a tudás fájáról: „A tett halála az okoskodás”. A köznapi értelmezés szerint egyedül a tett számít cselekvésnek, a szó és a hallgatás a nyomába sem érhet. Az a felismerés, hogy a szó is lehet cselekvés, John L. Austin munkássága nyomán vált széles körben elfogadottá. A Harvard Egyetemen 1955-ben tartott előadásaiban kifejtett nézetei csak két évvel halála után, 1962-ben jelentek meg *How to Do Things with Words* címmel (a magyar fordítás címe: *Tetten ért szavak*).

Az ágens, a szándékosan cselekvő egyén és a cselekvés egymást kölcsönösen feltételező fogalmak. Egyikük sem gondolható el a másik nélkül. Az ágensitívus foka és a cselekvés(szerűség) ereje rendszerint párhuzamosan alakul, amire szemléletes példa a *csend van, csendben van, csendben marad* sorozat. A *Csend van* alanytalan mondat egy állapotról tudósít. A *Péter csendben van* kijelentés viszont már az ágensitívus különböző fokozatait képviselheti. A megnyilatkozás 'hallgat, üres tekintettel mered maga elé' jelentéssel egy szerkezet nélküli, egynemű folyamatot ír le. Nem történik semmi, és e változatlanosság fenntartása senkitől sem kíván erőfeszítést. Az alany ágensitívusa

(cselekvő mivolta) a nullához közelít. A sorozat harmadik tagja, a *csendben marad* ezzel szemben csaknem mindig tudatos, szándékos cselekvést fejez ki, melynek véghezvitele nemritkán kivételes erőfeszítést igényel. Karinthy Frigyes elbeszélésében a stréber Zajcsek az új szeméttládába bújtt tanulni, még a fedelet is magára húzta, és még akkor is ott kuksolt, amikor belépett Kökörcsin, a történelemtanár: „És most rettenetes óra következik. Az egész osztály egyetlen, hullámzó rekeszizom, amit képtelen erőfeszítéssel szorít le a halálos röhögés. ... A csönd, melynek fenekén egy esetleges kipukkadás borzasztó réme vonaglik, ingerlően zúg a fülünkben” (Karinthy Frigyes, *Tanár úr kérem*, 1916). Megjegyzésre érdemes, hogy a *csendben, békén, veszteg marad* ellentétesen működik állító, felszólító és (részben) kérdő mondatokban. Kijelentő mondatban azt jelenti, hogy valaki huzamosan hallgat, valamettől valameddig nem szólal meg. A *Maradj csendben!* felszólítás jelentése éppen az ellenkezője: nem a hallgatás folytatását parancsolja, hanem a beszéd azonnali abbahagyását írja elő. Ha a tanár arra kéri valamelyik diákját, hogy maradjon csendben, akkor ezt azért teszi, mert az izgága kis fickónak be nem áll a szája. A kérdőszó nélküli *Csendben maradnál?* és a *Miért nem maradsz csendben?* tagadó kérdés ebben az értelemben hasonlít a felszólításhoz. A *csendben marad* ellentéteket magában foglaló – ‘folytat’, illetve ‘abbahagy’ – jelentése miatt az enantioszémia (más néven antagonímia vagy kontrónímia) sajátos válfajaként is felfogható.

A *csendet kérni* és a *csendben maradni* minden közelebbi meghatározás nélkül függelmi viszonyokat sejtet a háttérben. Mindazok, akik csendet kérnek, valamiféle legitimitást igényelnek maguknak, akik pedig csendben maradnak, engedetlenségük belátható (szankciók) vagy beláthatatlan (a zsarnok kénye-kedve) következményeitől tartanak, illetve nincs ellenükre az engedelmeskedés (jó házastársak, hűséges alattvalók vagy öntudatos állampolgárok). Max Weber nem különítette el egymástól világosan a hatalom és az uralom fogalmát,¹⁷ a két rokon fogalom explikációját Szakadát István kísérelte meg. Elemzése röviden úgy összegezhető, hogy a hatalom mindig kényszeren alapul, az uralom pedig engedelmeskedni akaráson.¹⁸ A minden normatív viszonyban kitapintható uralom már az alapvető vérségi kötelekekben, a konzangvinikus rokonság körében, apa és fia, anya és lánya, báty és húga, nagypapa és unokája stb. kapcsolatában megmutatkozik. Egy valamirevaló cselekvéseméletnek a következő kijelentésekben foglalt tényállások mindegyikéről számot kell adnia: *Péter megütötte Károlyt; Péter megfenyegette Károlyt; Károly hallgatott, mert Péter megfélemlítette.* Szent Anzelm canterburyi érsek 11–12. század fordulóján szerkesztett tipológiájában a cselekvés

egyaránt lehet valaminek a megtétele és tartózkodás valaminek a megtételétől.¹⁹ Nyolcszáz évvel később Max Weber is számot vetett a tétlen tettekkel, cselekvésfogalmába szintén belefoglalta valaminek az elmulasztását vagy eltűrését.²⁰

A parancs, az utasítás, az ösztökélés, a követelés és a kérés jellemzően felszólítás alakját ölti. Alan Cruse szerint a felszólítás legfontosabb alkotóelemei a következők: a) annak kifejezése, hogy egy tényállás megléte kívánatos; b) az a meggyőződés, hogy ez a tényállás jelenleg nem áll fenn; c) az a meggyőződés, hogy a címzett képes előidézni a kívánatosnak ítélt tényállást; d) az a vágy, hogy a címzett elő is fogja idézni a kívánatosnak ítélt tényállást.²¹ John R. Searle a kéréseket, utasításokat és parancsokat a direktívumok közé sorolta. A parancsot kiadó személy megpróbál rábírnivalaki(ke)t valaminek a megtételére. A parancs nem lehet igaz vagy hamis, csak sikeres vagy sikertelen. A címzettek vagy engedelmeskednek, vagy fittyet hánynak a parancsra. A megfeleltetési irány kivétel nélkül „világ a szóhoz”, azaz a végrehajtott parancsok a világot igazítják a szóhoz. Az ígéret, a fogadalom, a megállapodás, illetve a fenyegetés ezzel szemben a kommisszívumok közé tartozik. Közös vonásuk, hogy a beszélő elkötelezi magát egy cselekvés mellett. Szintén nem lehetnek igazak vagy hamisak, hanem betartják vagy megszegik őket. A megfeleltetési irány ez esetben

is mindig „világ a szóhoz”.²² A parancs és az ígéret között fogalmi átjárást biztosít, hogy kölcsönösen meghatározhatók egymással. „Az ígéretet elképzelhetjük önmagunknak adott utasításként, az utasítást pedig a hallgatóra átruházott ígéretként.”²³ Searle mégsem tartja szerencsésnek e két fogalom szoros összekapcsolását, mert fontosnak tartja a hallgatóra, illetve a beszélőre alapozott „világ a szóhoz” (parancs, illetve ígéret) megfeleltetési irány határozott különbségének megőrzését.

Épesű ember saját magától nem kér csendet. Az *X csendet kér X-től* értelmetlen, csak az *X csendet kér Y-től* mondatséma lehet értelmes, kijelentéssé kiegészülve igaz. Másképpen fogalmazva: a *csendet kér* diadikus reláció irreflexív. Az viszont már nem ilyen egyértelmű, hogy önmagunknak adhatunk-e parancsot. A normakibocsátó és a címzett viszonya alapján autonóm és heteronóm norma különíthető el egymástól. Ha a norma kibocsátója és címzettje megegyezik egymással, akkor autonóm normáról, ha eltér egymástól, heteronóm normáról beszélnek.²⁴ Szilveszter éjszakáján sok ember tesz fogadalmat, amely önmagának adott utasításként is felfogható, egyre gyakoribb az is, hogy egy sportoló önmaga edzője. Kinyilvánított akaratként viszont a parancs rendszerint azt írja elő, hogy valaki másnak mit kell(ene) cselekednie. Akadnak azonban furcsa esetek is. A századparancsnok hol másnak parancsol – *Kovács honvéd! Pihenj! Szerelvényt igazíts!* –, hol a századával egyetemben saját magának is, amikor a díszszemlén ezt harsogja: *Első gyalogoszád! Vigyázz! Előjárónak tisztelegj!* A százados is vigyázzba vágja magát, tiszteleg, és jelenti az előjárónak, hogy százada a díszszemlére felsorakozott. Ha parancsot csak másnak adhatunk, magunknak nem, akkor a százados nem parancsolhat a századának, ami képtelenség. A százados csak akkor parancsolhat a századnak, ha nem tartozik a századhoz, ami szintén képtelenség. A paradoxon csak akkor oldható fel, ha a norma kibocsátója és címzettje azonos személy is lehet. A századosnak a seregszemlén kiadott parancsa azonban egyszerre autonóm és heteronóm norma.

A finn Georg Henrik von Wright a kötelező, tilos, megengedett és normatív értelemben közömbös cselekvések fogalmi megragadására az ötvenes évek elejétől dolgozta ki a deontikus logikát. A társadalomban érvényesülő normákat hat összetevőre – a norma jellege, tartalma, alkalmazásának feltétele, kibocsátója, címzettje és alkalma²⁵ – bontotta. A *Csendet kérek!* és társai esetében így különíthető el a hat elem: a norma jellege a kötelezés (előírás), tartalma a csend, feltétele a zaj, a norma kibocsátója lehet a tanár, címzettje a diák(ok), a norma alkalma (hózzávetőleg tér- és időbeli meghatározottsága) ekkor az iskola épülete, amelyben éppen becsengettek. A *Ne zajongj!* és társai esetében viszont a norma jellege a tiltás, tartalma a zajongás, minden egyéb változatlan. Mivel a *csend* és a *zaj* kontradiktórus jelentésű szópár – ha nincs csend, akkor zaj van, és ha nincs zaj, akkor csend –, a *Ne zajongj!* éppúgy alkalmas arra, mint a *Csendet kérek!*, hogy a norma kibocsátója e szavak kimondásával érje el a kívánt eredményt. Megtiltani azt, hogy valaki zajongjon, ugyanazt jelenti, mintha azt parancsolnák neki, hogy maradjon csendben. Az elrendelt hallgatás hol kötelező előírásként, hol tiltásként értelmezendő. A parancs esetében – ha tisztán heteronóm normáról van szó – legalább két ágenssel és legalább két cselekvéssel kell számolni. A normát kibocsátó ágens (autoritás) csendet kér a címzett oldali ágenstől, aki csendben marad. Cselekvésük abban merül ki, hogy az egyik szavakat ejt ki, míg a másik egyetlen szót sem szól. Az első cselekvése beszédcselekvés, míg a második, ha engedelmeskedik a felszólításnak, gyakran különös erőfeszítést igénylő csendben maradás. A társadalmi cselekvések szociológiai ágense és a társadalmi cselekvéseket leíró mondatok grammatikai ágense azonban nem mindig azonos. A tényleges csendet kérést és csendben maradási leíró mondatokban többnyire az autoritást helyettesítő tulajdonnév vagy főnévi csoport tölti be a szintaktikai-szemantikai ágens tematikus szerepét, míg a címzett oldali ágens helyettesítő tulajdonnév vagy főnévi csoport gyakran kerül a patiens, téma vagy experiens tematikus szerepébe is. A csendre intettek tétlen szótlansága rendszerint nem kommunikatív hallgatás, kényszerű hallgatásukkal nem kifejezik, hanem megvalósítják a csendet.

Ezúttal a hangzó csendet kérés sikeres voltának modális hátterét próbáltam felvázolni, azzal az egyedüli kikötéssel, hogy aki csendet kér, nem vehet igénybe sem hagyományos eszközt (szócső), sem korszerű hangerősítő berendezést (megafon), sem távközlési eszközt (telefon). A modális hátter minden egyes elemét feltételnek neveztem, ami eltér von Wright szóhasználatától (az ő feltételével az én tipológiám első, környezeti feltétele állítható párhuzamba). A parancs, a kérés, a tiltás stb. a deontikus beszédaktusok körébe tartozik, vagyis a cselekvő szavakkal parancsol, kér, tilt. A stoptábla vagy a pirosra váltó közlekedési lámpa okkal sorolható a néma deontikus beszédaktusok közé. A tiltó feliratok és szignálok mellett a kimondott szóval sokszor egyenértékű néma

mozdulatokat is figyelmen kívül hagytam. A csendet kérés modális háttére ekkor a következőképpen alakul:

Környezeti feltétele, hogy legyen zaj, hangzavar, lárma, mert felesleges és zavaró felszólítani arra, ami éppen van, ami éppen zajlik, de a zaj ne érje el azt a mértéket, amikor az utasítást már nem lehet hallani.

Térbeli feltétele, hogy az érintettek egy helyiségben vagy a szabad ég alatt hallótávolságra legyenek egymástól.

Hangtani feltétele, hogy az érintettek ne olyan helyiségben tartózkodjanak, ahol a felületek kioltják a hangot (süketszoba).

Személyi feltétele, hogy legyen legalább két ember, az egyik, aki parancsot ad, és a másik (vagy a többiek), aki(k) parancsot kap(nak).

- A parancsadó közönséges halandó, nem mitikus vagy isteni lény; nem tartozik ide, ha valaki úgy véli, hogy isteni parancsra vagy sugalmazásra hallgat el: „Nyugovóra tévén / teremtetek csendet és elmélkedjete!” (Zsolt 4,5)
- A parancsadó valós személy(ek)nek parancsol, nem kósza árnyaknak, sejtelmes ködképeknek, azaz nem elmebeteg, nem sújtja átmeneti elmezavar, és tudtabefolyásoló szerek hatása alatt sem áll.
- A parancsadó az imént felsorolt okoknál fogva vagy merő véletlenségből nem ad ki parancsot ott, ahol rajta kívül nincs senki.
- A parancs címzettje meghatározott életkorú emberi lény, nem természeti erő, természeti tárgy, artefaktum vagy állat, mert a parancs nem csodatevés, nem varázslás és nem is állatidomítás.

Élettani feltétele, hogy a parancsadó ne legyen néma (vagy súlyosan beszédhibás), és legyen képes túlkiabálni a többieket (legyen erős a hangja, ne legyen berekedve stb.), akinek parancsolnak, ne legyen süket, és legyen képes csendben maradni (ne legyen mentálisan sérült).

Lélektani feltétele, hogy a parancsot kiadó személy érezzen indítást vagy kényszert arra, hogy utasításával megvalósítsa (vagy helyreállítsa) a szóban forgó tevékenység végzéséhez szükséges feltételeket vagy azok némelyikét. Mindez csupán a belső vagy a (vélt) külső kényszer meglétére szorítkozik, nem számít, hogy a parancsot odaadással vagy kelleetlenül adják-e ki, illetve ügybuzgón vagy fogcsikorgatva teljesítik-e.

Uralmi vagy legitimációs feltétele, hogy aki parancsot kap, fogadja is el a parancsot adó személyt alkalmasnak vagy jogosultnak arra, hogy parancsoljon neki.

- Társadalmi feltétele, hogy a parancsadónak jogában áll utasítást adni, és hogy akinek parancsolnak, kötelessége engedelmességni (például szülő-gyerek, tanár-diák, tiszt-közkatonai viszony).

A közös és egynemű társadalmi tér meglétének feltétele, melynek szükséges voltát az szemlélteti legérzékletesebben, ahol és amikor egy jogosultság vagy hatáskör véget ér, képzetes vagy valós falakba ütközik. (Néhány példa: a világi hatalomnak megálljt parancsol a szent helyek ősi asyuma; a pandúr a vármegye határán túl nem üldözheti a betyárt; az ipiapacs gyermekjátékban a hunyófa mentességet biztosít annak, aki előbb érinti meg.)

Szervezeti feltétele, hogy ha több személy is jogosult a parancs kiadására, egyszerre csak egyvalaki utasítson, és aki parancsot kapott, ne legyen ügybuzgó: feleslegesen ne adja tovább a parancsot.

Végül néhány közismert és szórakoztató példát idézek a szabályok megszegésére, amelyek ezúttal sem erősítik a szabályt. A gyerekek vagy a róluk mintázott mesealakok társadalma ugyan tagozott világ, de nem mindig olyan katonásan szervezett, mint a Pál utcai fiúké vagy a vörösingeseké. A kiskamaszok imádják lehurrogni, kisebb-nagyobb sikerrel fegyelmelni egymást, úgyhogy olykor még az is megesik, hogy nagy igyekezetükben a *Csendet kérek!* kimondásával ripakodnak rá arra, aki meg sem szólalt. Csukás István ifjúsági regényében a Vadliba őrök gyűlésén Marci így fakadt ki: „Süle, maradj csendben! – Süle megsértődve kapta fel a fejét. Most véletlenül egy szót se szólt...” (Csukás István, *Keménykalap és krumpliorr*, 1973). Lázár Ervin meseregényében Aromo, a fékezhe-

tetlen agyvelejű nyúl így pírított rá a legjobb szívű behemótra: „Hallgass, Lajos, ne szólj az okosabbak dolgába! – De amikor sose hallottam még pomogácsokról – erősködött Szörnyeteg Lajos. Na, erre a többiek nekiestek. – Csend! – Hagyd abba! – Fogd be már a szád!” (Lázár Ervin, *A Négyszögletű Kerek Erdő*, 1985). Az erdőlakók végül lehurrogták Szörnyeteg Lajost, Róbert Gida szavának viszont nem volt foganatja. A Százholdas Pagonyban az ő parancsszavát ismételték, amíg bele nem fáradtak: „Csönd! – szólt hátra Róbert Gida. – Veszélyes Helyzetben vagyunk. – Csend! – szólt hátra Mackó Malackának. – Csend! – mondta Malacka Kangának. – Csend! – mondta Kanga Bagoly-nak, és még Zsebibaba is, Kanga zsebében, ismételte néhányszor, halkán és udvariasan, hogy ne hallja senki: „Csönd! Csönd! Csönd!” – Csend! – huhogta Bagoly Fülesnek. – „Csönd!” – ordított Füles rettenetes hangon Nyuszi pereputtyára, s ezek összevissza ismételték: „Csönd!” – míg az utolsó is el nem makogta” (A. A. Milne, *Micimackó*, 1926).

JEGYZETEK

¹ Kicsi Sándor András a három tárgytypus elméletörténeti hátterét is felvázolta (*A dió kifejtése*, Kortárs, 2011/10, 79–80.). Az utótárgyas szerkezeteket WACHA Balázs használta először bölcsészdoktori értekezésében: *Az ígés szerkezeti aspektus kategóriája a magyar nyelvben*, ELTE, Budapest, 1978, 39.

² John R. SEARLE, *Elme, nyelv és társadalom* (1998), Vince, Budapest, 2000, 139. k.

³ KELEMEN József, *A mondatszók a magyar nyelvben*, Nyelvészeti tanulmányok 12, Akadémiai, Budapest, 1970, 62–63.

⁴ Vö. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. BENKŐ Loránd, Akadémiai, Budapest, 1970, 2. 683–684.: **kuss**, illetve 1967, 1. 518: **csiba**.

⁵ Vö. Charles A. FERGUSON, *Baby Talk in Six Languages* = John J. GUMPERZ – Dell HYMES (eds), *The Ethnography of Communication*. *American Anthropologist*, 66. 1964, 6. II. 105. kk.

⁶ Vö. KÁZMÉR Miklós, *Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. század*, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1993, 451, 230, 451, 532, 1141.

⁷ N. FODOR János, *A magyar családnevek új szempontú rendszerezési lehetőségéről*, Magyar Nyelv, 2008/3, 297.

⁸ Vö. Kázmér, *i. m.*, 451, 114., 230, 510, 532, 987, 1141.

⁹ Vö. BENCZE László, *Uralkodók, főrangúak, katonák*, Hadtörténelmi Levéltár, Budapest, 2001, 34.

¹⁰ A' Vhyst vagy-is Csitt Játék, melynek Módját, Törvényeit, és Rendszabásit rész szerént a' külföldi Irók után, rész szerént a' tulajdon tapasztalásából irta össze egy Hazafi. Po'sonban, Wéber Simon Péter és Fiának betűivel, 1824.

¹¹ Vö. *Kártyalexikon A–Z*, szerk. BEREND Mihály – JÁNOSKA Antal, Akadémiai, Budapest, 1993, 426–427. A **whist** szócikket Jánoska Antal jegyzi.

¹² *Quoniam tacui, inveteraverunt ossa mea: dum clamarem tota die* – Ameddig hallgattam, velőmíg sorvadoztam, / sóhajtozásomnak nem volt vége (Zsolt 32 [31] 3). Vö. BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium*, Szent István Társulat, Budapest, 1977, I. 380.

¹³ „Iszisz Oszirisszal még Oszirisz halála után is egyesült, és megszülte a koraszülött, béna lábú Harpokrátészt.” Plutarkhosz, *Iszisz és Oszirisz*, Európa, Budapest, 1986, 23.

¹⁴ Achille BOCCHI, *Symbolicarum quaestionum de vniverso genere*, Bononiae [Bologna], 1555, CXXXII, Symb. LXII. Ezúton is köszönöm Magyar László Andrásnak az idézet pontos helyének fellelésében nyújtott szíves segítségét.

¹⁵ Vö. *Szimbólumtár*, szerk. PÁL József – ÚJVÁRI Edit, Balassi, Budapest, 1997, 394–395. A **rózsa** szócikket Reuss Gabriella jegyzi. Apuleius kóperegényében Ízisz királynőnek megesett a szíve a számárrá varázsolt Luciuson. Amikor mohón felfalta a rózsakoszorút, az égi ígéret beteljesedett: lefoszlott róla idéttlen állati teste. Vö. APULIUS, *Az aranyszamár*, Franklin, h. n. [Budapest], é. n. [1949], 169. kk., különösen 173.

¹⁶ Max WEBER, *Gazdaság és társadalom* (1922), 1. Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1987, 38.

¹⁷ Vö. WEBER, *i. m.*, 1. 77.

¹⁸ *syi.hu/cse*, L'Harmattan–Könyvpont, Budapest, 2014, 403, 411.

¹⁹ Vö. Douglas WALTON, *St. Anselm and the Logical Syntax of Agency*, *Franciscan Studies*, 36, 1976, 307. és *syi, i. m.*, 136. skk.

²⁰ Vö. WEBER, *i. m.*, 1. 38.

²¹ Alan CRUSE, *A Glossary of Semantics and Pragmatics* (2006), Edinburgh University Press, Edinburgh, 2007, 84–85.

²² Vö. SEARLE, *i. m.*, 149. k.

²³ SEARLE, *i. m.*, 151.

²⁴ Vö. Georg Henrik von WRIGHT, *Norm and Action* (1963), Routledge & Kegan Paul, London and Henley, 1977, 76. és *syi, i. m.*, 398–399.

²⁵ von WRIGHT, *i. m.*, 70. skk.